

Історія науки і техніки

УДК 001.89:338.432:061.2:631.582(477)"18/19"

Н. П. Коваленко

НАУКОВІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА ТА ЇХ РОЛЬ У ПОШИРЕННІ ЗНАНЬ ПРО СІВОЗМІНИ В ЗЕМЛЕРОБСТВІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Проаналізовано діяльність наукових сільськогосподарських товариств України в розробленні теоретичних основ вітчизняних сівозмін та їхнього практичного застосування шляхом поширення і популяризації землеробських знань серед населення. Зусиллями наукових сільськогосподарських товариств здійснено пошук раціональних заходів для зростання культури ведення землеробства шляхом публікації спеціальних видань і організації дослідних полів та станцій, що сприяло впровадженню раціональних плодозмінних сівозмін у господарствах різних природно-економічних умовах.

Ключові слова: історичний аналіз, сільськогосподарське товариство, сівозмінна, землеробські знання, наукова діяльність, практичне застосування.

Історичний аналіз вітчизняної агрономії стверджує, що крім академічних установ, важливим потужним важелем для підтримки наукових досліджень в аграрній галузі, були наукові сільськогосподарські товариства. Адже пов'язати науку з практичним сільськогосподарським виробництвом могли тільки дослідні установи при сільськогосподарських товариствах землеробських губерній. Крім того, ідея створення дослідних полів при сільськогосподарських товариствах належала представникам агрономічної науки, які були членами цих товариств.

Основні результати діяльності наукових сільськогосподарських товариств відносно піднесення передової агрономічної думки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. й донині залишаються актуальними. Адже особливого значення набувають завдання підготовки фахівців землеробського напрямку, озброєних не тільки глибокими знаннями з теоретичних і практичних дисциплін, але й широким землеробським мисленням. З огляду на це доцільним є висвітлення діяльності перших товариств сільськогосподарських виробників, які можна розглядати як приклад галузевих об'єднань або особливу форму організації наукової і просвітницької діяльності, адже їхні заслуги перед українською наукою колосальні.

Відзначимо, що в останні десятиріччя актуальними стали дослідження, присвячені становленню та розвитку дослідної справи в Україні, у тому числі й сільськогосподарської. Про вагому економічну значимість діяльності загальних сільськогосподарських товариств стверджує А.О. Пантелеймоненко (1994); проблеми створення наукових сільськогосподарських товариств Буковини, Галичини, Полтавщини висвітлено у працях таких дослідників, як Т.А. Балабушевич (1993), В.М. Ботушанський (2003), В.А. Вергунов (2009).

Можна констатувати, що у ХХІ ст. розпочався новий етап відродження зазначеної тематики, пов'язаний із популяризацією такого напрямку досліджень, як "Історія науки й техніки". У цьому контексті дослідження історії вітчизняної галузевої дослідної справи системно здійснюють науковці створеного у 2000 р. Центру історії аграрної науки при Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці НААН доктором с.-г. наук, професором, членом-кореспондентом В.А. Вергуновим – знавцем концепції та розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки і освіти. Під його керівництвом активно опрацювали і захистили дисертаційні дослідження, присвячені різним аспектам діяльності наукових сільськогосподарських товариств України: О.Ф. Глоба (2004), О.О. Завальнюк (2003), О.В. Корзун (2010), О.І. Михайлюк (2001), О.В. Сайко (2000), Т.В. Хоменко (2005), Н.Г. Чайка (2005). Але зазначені історичні дослідження недостатньо мірою відтворюють тенденції та етапи розвитку діяльності наукових сільськогосподарських товариств другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у поширенні знань про сівозміни в землеробстві України.

Сільськогосподарські товариства є одними з найцікавіших і водночас найменш досліджених громадських об'єднань. По суті, це одна із форм галузевих асоціацій, що виникали з ініціативи приватних осіб (вчених та землевласників) і діяли за принципом саморегулювання. Уряд вживав відповідних заходів для регламентації товариств, щоб встановити контроль за їхньою діяльністю.

У становленні наукових основ сівозмін в Україні істотний внесок здійснили наукові сільськогосподарські товариства, які спрямовували свою діяльність на пошук раціональних заходів та зростання культури ведення землеробства; організацію дослідних полів і станцій, музеїв, виставок, конкурсів, бесід; публікацію спеціальних видань; проведення з'їздів; придбання насіннєвого матеріалу та сприяння збуту

сільськогосподарської продукції тощо. За характером своєї діяльності сільськогосподарські товариства поділялися на загальні та спеціалізовані (галузеві), за територіальним принципом – на всеросійські, регіональні та районні.

Перше в Російській імперії об'єднання науковців – Вільне економічне товариство, засноване в м. Санкт-Петербург у 1765 р. [1, с.93] з метою поширення у народі корисних та потрібних для землеробства знань, стало прототипом наукових сільськогосподарських товариств. Фундаторами його були представники передової інтелігенції, до числа яких у різний час належали вчені-землероби: А.Т. Болотов, О.М. Бутлеров, Г.Р. Державін, В.В. Докучаєв, К.Д. Каверін, Т. Клінгштедт, І.М. Комов, В.О. Левшин, Д.І. Менделєєв, М.С. Мордвінов, С.М. Усов та ін. [2, с.17].

Вільне економічне товариство здійснювало статистико-географічні дослідження, сприяло застосуванню у сільському господарстві нової агротехніки, запроваджувало спеціальні програми розвитку сільського господарства, впливало на ефективне вирішення господарських проблем, публікувало сільськогосподарську літературу тощо. Його діяльність набула всеросійського значення і упродовж всього періоду існування великою мірою була пов'язана з розповсюдженням знань землеробського напрямку.

У першій половині XIX ст. завдяки Вільному економічному товариству в Російській імперії посилилась популяризація плодозмінних сівозмін. Зокрема, вирішенню цієї проблеми присвячені широко розповсюджені брошури М.С. Мордвінова, видані Товариством у 1829 р.: “Загальноприйняті настанови про плодозмінне господарство” і “Про користь та необхідність впровадження в Росії плодозмінного сільського господарства”. Упродовж 1867–1869 рр. Вільне економічне товариство запровадило перші в Російській імперії польові дослідження із внесення мінеральних добрив у сівозмінах, теоретичною і методичною основою яких були напрацювання членів Товариства – фундаторів агрономічної науки в країні: А.Т. Болотова, І.М. Комова, В.О. Левшина, С.М. Усова та ін.

З метою популяризації своїх здобутків, Вільне економічне товариство видавало “Праці Вільного економічного товариства” (1765–1919 рр.). На сторінках більше ніж 280 томів “Праць” не зрідка друкували наукові статті з різних проблем землеробства, у т. ч. й впровадження раціональних сівозмін. Зокрема, опубліковано видатні для свого часу праці А.Т. Болотова “Про розподіл полів”, “Продовження про розподіл землі на сім полів” (1771), “Примітки про хліборобство” (1778); Т. Клінгштедта “Про кращі сінокоси” (1766); М.Г. Ліванова “Настанова до уможливлення і виробничого землеробства” (1786), “Про землеробство, скотарство і птахівництво” (1793). Зазначені статті мали велике значення для розвитку сільськогосподарської науки, в яких вперше авторами теоретично обґрунтовано вчення про сівозміни у системах землеробства, надано практичні рекомендації з організації і землевпорядкування території шляхом впровадження багатопільних сівозмін, необхідності вирощування багаторічних трав, застосування ефективного обробітку ґрунту та удобрення.

Підносячи культуру землеробства на перший план серед усіх галузей сільського господарства, автори статей теоретичними і практичними доказами обґрунтовували заходи щодо його поліпшення шляхом впровадження раціональних сівозмін у різних ґрунтово-кліматичних умовах, про що на одному з перших засідань Вільного економічного товариства зазначив Т. Клінгштедт [2, с.14].

Суттєву роль відіграв журнал “Економічний магазин”, що виходив упродовж 1780–1790 рр. у кількості 40 томів та редагувався А.Т. Болотовим. Його значення полягало в тому, що він: мав практично-прикладний характер (був, по суті, навчальним посібником для землеробів-практиків); у ньому з коментарями надавали зарубіжний досвід, який можливо було використовувати у різних регіонах Російської імперії; журнал також узагальнював власний вітчизняний землеробський досвід.

Не менш важливим для українських земель відіграли напрацювання створеного у 1820 р. Московського товариства сільського господарства. Його діяльність також набула всеросійського масштабу, а у складі функціонувала низка об'єднань землеробського профілю з найбільш освічених господарів-землевласників [3, с.5]. У 1822 р. у Бутирській слободі створено хутір, як практичну базу для проведення дослідів землеробського напрямку. Діяльність Московського товариства сільського господарства як і Вільного економічного товариства охоплювала центральні та східні українські землі.

Важливу роль Московське товариство сільського господарства відіграло у розвитку наукових знань про сівозміни у землеробстві Подільської губернії. Якщо на початку XIX ст. поміщики і селяни Подільської губернії діяли за старими звичаями в землеробстві: розділяли поля на три частини, орали їх плугами, деякі з яких удобрювали, а в трипільних сівозмінах обов'язково вирощували озиму пшеницю для отримання основного продукту споживання – зерна [4, арк.45]. То у 30–х роках XIX ст. деякі поміщики почали розширювати вирощування сільськогосподарських культур у чотиріпільних сівозмінах [5, арк.140].

Одним із поміщиків того часу, який виступав за раціональне ведення сільського господарства, був В.Н. Каразін (1773–1842) – вчений, винахідник, засновник Харківського університету, видатний громадський діяч. Його зусиллями в 1811 р. у м. Харків засноване перше сільськогосподарське товариство на українських землях – науково-просвітницьке Філотехнічне товариство (1811–1818) [1, с.104], яке об'єднало майже 100 членів і закликала поміщиків переходити до кращих методів господарювання. В.Н. Каразін доклав немало зусиль щодо удосконалення методів землеробства, влаштувавши в своєму маєтку у с. Кручик Харківської губернії хімічну лабораторію, метеорологічну станцію та дослідне поле. Вчений підкреслював важливість удосконалення сівозмін, як вагомий складової для розвитку землеробства, та відмічав позитивний вплив на ґрунт правильного чергування культур у сівозмінах [6, арк.1–2].

У 1828 р. серед товариств регіонального типу на українських землях одним з перших засновано Товариство сільського господарства південної Росії у м. Одеса, до району дії якого входила значна частина

українських губерній: Бессарабська, Катеринославська, Таврійська і Херсонська [7, с.21] Його фундатори – І.О. Вітт, А.І. Едлінг, О.Ф. Ланжерон, Л.О. Нарішкін, С.О. Потоцький, О.С. Потоцький, приклали значні зусилля до підвищення культури землеробства у зазначеному регіоні, зокрема якісного переходу від трипільних до багатопільних сівозмін. Товариство об'єднувало найкращі наукові сили півдня України – А.А. Бичихін, А.І. Набоких, М.В. Неручев, А.І. Погибко, В.Г. Ротмістров та ін.

Свою діяльність товариство почало зі збору різноманітних статистичних даних, які б дозволили ознайомитись із сільськогосподарським становищем краю, з'ясувати потреби місцевого господарства і намітити низку заходів, необхідних для покращання місцевого землеробства. Члени товариства організовували виставки, преміювали найкращих сільських господарів, виконували досліді, мали свою бібліотеку, видавали книги, статті та монографії, в яких велике значення надавали впровадженню раціональних сівозмін. За результатами дослідження у програмі діяльності товариства значне місце займало вирішення проблем культури землеробства. Враховуючи природно-кліматичні умови південного регіону, основні зусилля вчені спрямовували на впровадження чорних парів у сівозмінах.

На українських землях проблеми вирощування сільськогосподарських культур у сівозмінах знайшли висвітлення на сторінках таких видань Товариства сільського господарства південної Росії: "Листки видавництва Товариства сільських господарів південної Росії" (1832) та "Записки Імператорського товариства сільського господарства південної Росії" (1830–1917). Основним їхнім завданням відмічено дослідження стану господарства місцевого краю, пропагування досягнень сучасної науки для покращання землеробства степової зони шляхом впровадження раціональних плодозмінних сівозмін, ознайомлення землеробів із корисними порадами, винаходами, позиченими як в інших районах країни, так і за кордоном.

Теоретичні напрацювання вчених про раціональні сівозміни викликали зацікавленість землевласників, а відомості про впровадження плодозмінних сівозмін надходили до видань Вільного економічного товариства та Товариства сільського господарства південної Росії з Катеринославської, Херсонської та інших губерній України. Саме в цих регіонах виникали і мали розвиток нові торгові галузі сільського господарства: бурякосіяння, цукроваріння, молочне тваринництво – тут впроваджували зерно-бурякові сівозміни і травосіяння.

У другій половині XIX ст однією з тенденцій була перевага сільськогосподарських товариств малого регіону дії, спрямованої на губернію, повіт, що свідчить про розуміння необхідності створення місцевих організаційних форм, здатних визначати відповідні проблеми і знаходити шляхи їхнього вирішення відносно певних природно-кліматичних та господарських умов. Серед губернських сільськогосподарських товариств широко розгорнули свою діяльність Полтавське (1865), Київське (1876) та Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1880), які сприяли становленню та розвитку наукових знань про сівозміни у системах землеробства для певних ґрунтово-кліматичних та економічних умов.

Першою структурною одиницею, яка відслідковувала стан і розвиток сільськогосподарського виробництва є Полтавське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, засноване у 1865 р. [8, с.26]. Зазначене Товариство створено за ініціативою заможних землевласників в особі його першого президента – князя С.В. Кочубея, яке ставило своїм завданням знайти таку систему ведення сільського господарства, яка забезпечила б високу прибутковість за нових економічних умов та зростаючого попиту на сільськогосподарську продукцію в ґрунтово-кліматичних умовах регіону. Одним з основних завдань для практичного землеробства було теоретичне і практичне дослідження ефективного чергування хлібних, кормових та виробничих рослин у сівозмінах на дослідних полях. Так, у 1884 р. за ініціативи Полтавського сільськогосподарського товариства засновано Полтавське дослідне поле, де вперше польовим методом встановлено вплив на врожайність озимих і ярих хлібів у сівозмінах чотирьох видів пару: чорного неудобраного, зеленого неудобраного, зеленого удобреного та зайнятого кормовими культурами; визначено ефективне вирощування люцерни у сівозмінах.

Цінними можна виділити журнали Полтавського товариства сільського господарства: "Хуторянин" (1897–1917), "Землеробська газета" (1887–1917), "Сільське господарство і лісівництво" (1882–1918), в яких науковці друкували статті про раціональне вирощування сільськогосподарських культур у сівозмінах для умов недостатнього зволоження.

Показовим прикладом успішного втілення досягнень дослідної справи у практику сільського господарства у другій половині XIX ст. є праці відомого вченого і агронома-практика О.О. Ізмаїльського – віце-президента Полтавського сільськогосподарського товариства, ініціатора організації Полтавського дослідного поля. Відомий дослідник, видатний діяч агрономічної думки у своїх класичних працях "Як висохли наші степи" (1893) та "Волога ґрунту і ґрунтова вода у зв'язку з рельєфом місцевості і культурним станом поверхні ґрунту" (1894) досить повно обґрунтував і розвинув особливості степового землеробства, а також заходи боротьби з чинниками посухи. Для поліпшення нагромадження вологи в ґрунті і боротьби з посухою вчений рекомендував застосування правильної організації території шляхом впровадження травопільних польових і кормових сівозмін та раціонального використання земельних угідь, глибокого обробітку ґрунту, снігозатримання, залісення ярів, застосування полезахисних насаджень. На підставі своїх досліджень науковець стверджував, що відновити зруйновану структуру ґрунту можуть сівозміни з вирощуванням багаторічних травосумішок і однорічних культурних рослин.

Не менш значущим для становлення та подальшого розвитку сівозмін у землеробстві України стало й інше творче об'єднання галузевих фахівців – Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Товариство створене у 1876 р. з метою прискорення розвитку усіх галузей сільського господарства у поміщицьких та селянських господарствах Київської губернії [9, арк.1].

Серед його засновників варто згадати таких землевласників як князь М.В. Рєпнін, М.О. Ригельман, Я.В. Тарновський, С.М. Ходецький, Ф.В. Чацький [10, с.7].

Упродовж періоду своєї діяльності Київське товариство сільського господарства неодноразово здійснювало спроби створити мережу дослідних полів, яка б діяла на території південно-західних губерній – Волинській, Київській, Подільській. Особлива його заслуга полягає у намаганні об'єднати діяльність усіх сільськогосподарських товариств південно-західного краю, розробити єдину програму розвитку вітчизняного землеробства.

Важливого значення вчені Товариства надавали використанню зайнятого пару, як попередника для озимих культур у сівозмін, зелених добрив у полі сівозміни з чорним паром, раціональному обробітку парового поля сівозміни у господарствах південно-західного краю [9, арк.35; 11, арк.38–39]. Приділено увагу організації розвитку селянського травосіяння, особливо сівозмінам з люцерною. Відмічено неприпустимість впровадження трипільних сівозмін з обов'язковою толокою, де посіви трав не можливі [12, арк.10–11].

Першою дослідною установою, створеною за участю Київського товариства сільського господарства за пропозицією завідувача відділення землеробства професора С.М. Богданова, було Деревчинське дослідне поле (1888) в маєтку барона А.А. Мааса в Ямпільському повіті Подільської губернії. На засіданні відділення землеробства обговорено загальні основи та план організації дослідів на полях та сформовано комісію для розроблення програми дослідних полів у складі членів відділення землеробства: С.М. Богданова, А.І. Дєєва, І.І. Паншина, завідувачем дослідного поля призначили відомого дослідника В.Г. Ротмістрова.

Деревчинське дослідне поле стало своєрідним полігоном для подальшого удосконалення і нагромадження землеробських знань, де досліджували багатопільні сівозміни з вирощуванням різних сільськогосподарських культур: семипільну із застосуванням обробітків ґрунту та восьмипільну із внесенням добрив, визначали ефективні зерно-бурякові сівозміни та раціональне чергування прибуткових культур: цукрових буряків, ячменю та картоплі. Деревчинське дослідне поле упродовж свого існування набуло неабиякої популярності серед широкого кола землевласників та науковців. Його створення та успішне функціонування упродовж 10 років засвідчує поширення діяльності Київського товариства сільського господарства за межі Київської губернії на весь південно-західний край.

Значним внеском Київського товариства сільського господарства для подальшого розвитку сівозмін у землеробстві України стало заснування, згідно з рішенням його Ради у 1898 р., агрохімічної лабораторії, перший офіційний звіт якої представлено за 1900 р. [9, арк.16]. Ним вважається початок діяльності теперішнього ННЦ “Інститут землеробства НААН” як послідовника агрохімічної лабораторії Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, в якому набула широкого розвитку наукова школа з розроблення ефективних сівозмін у системах землеробства Лісостепу та Полісся України.

На українських землях проблеми вирощування сільськогосподарських культур у сівозмінах висвітлювали у започаткованому у той час виданні Київського товариства сільського господарства “Праці Київського товариства сільського господарства” (1882–1884), пізніше перейменовані у тижневик “Землеробство” (1884–1907). Книги завідувача відділу землеробства Київського товариства сільського господарства професора С.М. Богданова “Огляд успіхів сільського господарства у 1893 році” (1895) та “Оновлення сільського господарства у Росії: перехід до плодозміну” (1910) присвячено проблемам становлення ефективного землеробства та впровадженню плодозмінних сівозмін.

Якщо у 30-х роках XIX ст. поміщики та селяни Київської губернії надавали перевагу чотиріпільним і п'ятипільним сівозмінам, в яких вирощували озимі хліба (жито і пшениця), кормові трави, овочеві коренеплоди [13, арк.4–6], то у другій половині XIX ст. впроваджували дванадцятипільну сівозміну: удобрений пар – буряки – зелений горох – озимі – удобрений пар – озимі – буряки – ярі – неудообрений пар – озимі – горох – ярі [14, арк.1]. Отже, Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості впливало на життя південно-західного краю, поширюючи передові знання, розпорядження та рішення уряду, інформативно інформуючи населення про здобутки дослідних установ та окремих землевласників з метою застосування ефективної агротехніки, у т.ч. і прогресивних сівозмін у землеробстві південно-західного краю.

Важливу роль у становленні наукових основ сівозмін у землеробстві Росії та України в останній чверті XIX ст. відіграло засноване у 1880 р. Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості та його активний член – професор Харківського університету А.Є. Зайкевич (1842–1931) [15, с.18]. Його справедливо вважають батьком дослідної справи, який став ініціатором організації 37 дослідних полів, що функціонували упродовж 88 дослідних років.

Дослідні поля Харківського сільськогосподарського товариства відіграли важливу роль у розвитку вітчизняної дослідної справи і зробили значний внесок у теорію і практику сільського господарства. Їхня діяльність вплинула на заснування Полтавського, Деревчинського та інших дослідних полів. Крім того, у Харківській губернії у другій половині XIX ст. відмічено цілу низку маєтків, які перейшли від традиційних трипільних до багатопільних сівозмін: п'ятипільних, шестипільних, восьмипільних.

З метою популяризації своїх здобутків Харківське товариство сільського господарства видавало: “Південноросійську сільськогосподарську газету” (1899), “Сільськогосподарський торговий листок” (1909), двотижневик українською і російською мовами “Хлібороб” (1907–1918), “Агрономічний журнал” (1913), а також наукові праці товариства, в яких доведено переваги вирощування місцевих сортів сільськогосподарських культур у сівозмінах порівняно з іноземними в умовах регіону; необхідність внесення органічних і мінеральних добрив у сівозмінах на чорноземних ґрунтах; організовано роботу з встановлення значення у сівозмінах якості та своєчасного обробітку ґрунту.

У кінці XIX – на початку XX ст. сільськогосподарські товариства вже функціонували в кожній губернії. Доступними для широких верств населення вони стали лише з 1898 р. після впровадження в дію нового статуту, що значно спрощував порядок їхнього відкриття. Із затвердженням у 1906 р. тимчасових правил для товариств відкрилися ще більші можливості для їхнього чисельного росту. Якщо в 1901 р. в Україні функціонувало лише 200 сільськогосподарських товариств, то в 1904 р. це число подвоїлось, а в 1906 р. досягло 700 [16, с.63]. Їхня порівняна загальнодоступність та відносна незалежність сприяли тому, що вони набули значення важливих провідників сільськогосподарської культури та навиків суспільної діяльності.

У діяльності розглянутих сільськогосподарських товариств поряд з науковими завданнями провідне місце посідали дослідження місцевих кліматичних умов, ґрунтів, економіко-адміністративних заходів інтенсифікації господарств. Аналіз програм дослідних полів показав, що польові досліди мали багато напрямів, але найбільшу увагу вчені приділяли застосуванню мінеральних добрив і обробітку ґрунту у сівозмінах. Позитивною рисою товариств була їхня діяльність у розвитку аграрної науки, формуванні нових науково-дослідницьких напрямів, необхідних для подальшого розвитку тих галузей сільського господарства, що відповідали природно-кліматичним умовам краю. Товариства місцевого рівня: Київське, Полтавське, Харківське – мали більш широку рілльницьку дослідницьку спрямованість.

Таким чином, у становленні наукових основ сівозмін значну роль відіграли наукові сільськогосподарські товариства. Їхніми зусиллями здійснено пошук раціональних заходів для зростання культури ведення землеробства шляхом впровадження раціональних сівозмін, організації дослідних полів та станцій, публікації спеціальних видань, придбання насіннєвого матеріалу та сприяння збуту сільськогосподарської продукції тощо. Отримали розвиток всі види галузевої літератури: довідкова, навчальна (для власних закладів товариства друкували навчальні посібники, програми), наукова (висновки та результати наукової діяльності дослідних установ), науково-популярна (брошури для селянства), спрямовані на поширення найновіших агроекономічних знань і обслуговування потреб селян та великих землевласників.

Джерела та література

1. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник / В.Ф. Верстюк, О.М. Дзюба, В.Ф. Репринцев. – К.: Наукова думка, 1995. – 687 с.
2. Ходнев А.И. Краткий обзор 100-летней деятельности Вольного экономического общества с 1765 до 1865 гг. / А.И. Ходнев. – СПб., 1865. – 728 с.
3. Историческое обозрение действий и трудов Императорского Московского общества сельского хозяйства за второе двадцатипятилетие / сост. Н.П. Горбунов. – М., 1870. – 58 с.
4. ЦДІА України, ф. 442, оп. 1, спр. 1195, ч. 1, 208 арк.
5. ЦДІА України, ф. 442, оп. 1, спр. 1195, ч. 2, 207 арк.
6. ЦДІА України, ф. 2031, оп. 1, спр. 11, 7 арк.
1. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского общества сельского хозяйства южной России с 1828 по 1878 гг. / сост. секретарем общества М.П. Боровским. – Одесса, 1878. – 276 с.
2. Вергунов В.А. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / В.А. Вергунов. – К., 2009. – 220 с.
3. ЦДІА України, ф. 731, оп. 1, спр. 1, 56 арк.
4. Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за двадцатипятилетие с 1876 по 1901 г. (Краткий очерк). – К., 1901. – 55 с.
5. ЦДІА України, ф. 731, оп. 1, спр. 5, 41 арк.
6. ЦДІА України, ф. 731, оп. 1, спр. 73, 38 арк.
7. ЦДІА України, ф. 2053, оп. 1, спр. 130, 12 арк.
8. ЦДІА України, ф. 2219, оп. 1, спр. 235, 1 арк.
9. Труды Харьковского Общества Сельского Хозяйства. – Вып. 9: Деятельность общества за 1913 г. – Х., 1914. – 184 с.
10. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 г. / под ред. В.В. Морачевского. – Петроград, 1916. – 230 с.

Коваленко Н. П. Научные сельскохозяйственные общества и их роль в распространении знаний о севооборотах в земледелии Украины (вторая половина XIX – начало XX века)

Проаналізована діяльність наукових сільськогосподарських товариств України в розробці теоретичних основ отечественных севооборотов и их практического применения путем распространения и популяризации земледельческих знаний среди населения. Усилиями научных сельскохозяйственных обществ осуществлен поиск рациональных мероприятий для роста культуры ведения земледелия путем публикации специальных изданий и организации опытных полей и станций, что способствовало внедрению рациональных плодосменных севооборотов в хозяйствах различных природно-экономических условий.

Ключевые слова: исторический анализ, сельскохозяйственное общество, севооборот, земледельческие знания, научная деятельность, практическое применение.

Kovalenko N. P. Scientific agricultural societies and their role in distribution of knowledge about crop rotations in agricultural of Ukraine (the second half of XIXth is beginning of XXth century)

Activity of scientific agricultural societies of Ukraine is analysed in development of theoretical bases of home crop rotations and their practical application by distribution and popularization of agricultural knowledge among a population. Efforts of scientific agricultural societies are carry out the search of rational measures for the increase of culture of conduct of agriculture by the publication of the special editions and organization of the experienced fields and stations, that assisted introduction of rational of replacement of plants crop rotations in economies different naturally-economic terms.

Keywords: historical analysis, agricultural society, crop rotation, agricultural knowledge, scientific activity, practical application.